

**ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԸ ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ
ՏԻՊԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՄԱՆԿՅՈՒՆՆԻՑ**

ՍԱՐԳԻՍ ԱՎԵՏՅԱՆ

Հայտնի է, որ դասական հայերենում* հրամայականը հատուկ ձև ունի հիմնականում եզ. 2-րդ դեմքի համար, որը տարբեր կազմություններ, երբեմն էլ գուգաձևեր է հանդես բերում (հատկապես՝ կրավորաձև խոնարհման դեպքում. հմմտ. *իմանամ, ացայ – իմա՛/իմա՛ց/իմացի՛ր, լուանամ, ացայ – լուա՛/լուացի՛ր, խօսիմ, եցայ – խօսեա՛/խօսեա՛ց* են): Դասական հայերենի համապատասխան փաստերի համաժամանակյա և տարաժամանակյա վերլուծության հիման վրա ենթադրություն է արվում, որ նախագրային հայերենում շեշտահաջորդ վերջնավանկերի անկումից հետո միևնույն աորիստի հիմքը (որի վերջահանգ *ց*-ն բազմավանկ ցոյական հիմքերի դեպքում ընկել էր) սկզբնապես կիրառվում էր հրամ. եզ. 2-րդ դեմքի իմաստով և՛ ներգործաձև, և՛ կրավորաձև խոնարհման պարագայում (այսինքն՝ *իմա՛, լուա՛, խօսեա՛* են): Իսկ աորիստի վերջահանգ *ց*-ով հիմքը և *-իր* վերջավորությամբ ձևը կրավորաձև հրամ. եզ. 2-րդ դեմքի նշանակությամբ (հմմտ. *իմա՛ց/իմացի՛ր, լուացի՛ր, խօսեա՛ց* են) սկսել են գործառել ավելի ուշ՝ *ներգործաձև խոնարհում – կրավորաձև խոնարհում* ձևաբանական տարբերակման, մասամբ էլ համակարգային ճնշման պահանջով: Ըստ այդմ՝ դասական հայերենում միջին սեռի մի խումբ բայերի հրամ. եզ. 2-րդ դ. ներգործակերպ ձևերը (հմմտ. *նստիմ, նստայ – նի՛ստ, դառնամ, դարձայ – դա՛րձ, լուանամ, ացայ – լուա՛* են) պետք է դիտել իբրև հաճախագործածության շնորհիվ պահպանված մնացորդային կազմություններ:

Բանալի բառեր – *դասական հայերեն, ներգործաձև խոնարհում – կրավորաձև խոնարհում, աորիստի հիմք, միջին սեռ, վերջահանգ ց*

Նախաբան

Հրամայական եղանակը տիպաբանորեն բազմազանություն է հանդես բերում ինչպես բովանդակության, այնպես էլ արտահայտության պլանում: Թեև հրահանգներ և ուղղորդիչ խոսողական գործողություններ արտահայտելը բնորոշ է ամեն մի լեզվի, ոչ բոլոր լեզուներն ունեն հրամայականի հատուկ ձևեր: Վերջին դեպքում բայական մեկ այլ քերականական կարգի (ներկա կամ ապառնի ժամանակի, ստորադասական, ըղձական, անիրական եղանակի են) ձևերը գործածվում են նաև հրամայականի իմաստով: Շատ լեզուներում հրամայականն ունի միայն 2-րդ դեմքի ձևեր, մինչդեռ որոշ լեզուներում առանձին ձևեր կան նաև 1-ին և 3-րդ դեմքերի համար: Ընդ որում՝ մի շարք լեզուներում բոլոր դեմքերի

* Նկատի ունենք 5-րդ դ. հայ մատենագրության լեզուն:

ձևերը մեկ միասնական հարացույց են կազմում, իսկ այլ լեզուներում 2-րդ դեմքի ձևերը ձևաբանորեն տարբերակված են մյուսներից: Բայց չնայած վերոնշյալ հարացույցային բազմազանությանը՝ բոլոր դեպքերում հրամ. 2-րդ դեմքի ձևերը առանցքային են և իմաստային ու ձևային որոշակի հատկանիշներով առանձնանում են մնացած դեմքերի ձևերից (եթե այդպիսիք կան տվյալ լեզվում): Ուստի Ա. Այքենվալդը 2-րդ դ. ձևերը անվանում է կանոնիկ հրամայականներ, իսկ մնացած ձևերը՝ ոչ կանոնիկ¹: Հրամայականի միայն 2-րդ դ. ձևերն են արտահայտում անմիջական (բուն) հրաման: Մինչդեռ 3-րդ դ. ձևերը ավելի շուտ ցանկություն կամ թույլտվություն են արտահայտում, քան հրահանգ: Եզ. 1-ին դ. ձևը ցույց է տալիս թույլտվություն հարցնելու կամ առաջարկության իմաստ: Իսկ ոչ եզակի 1-ին դ. ձևը սովորաբար գործածվում է համատեղ ինչ-որ բան անելու հրավերի, կոչի իմաստով²:

Տիպաբանորեն հաստատված է, որ սահմանական եղանակի դեպքում առավել հաճախագործածական և առանցքային է եզ. 3-րդ դ. ձևը, իսկ հրամայականի դեպքում՝ եզ. 2-րդ դ. ձևը³: Աշխարհի լեզուների մոտ մեկ երրորդում հրամ. եզ. 2-րդ դ. ձևը համընկնում է բայարմատին կամ բայահիմքին՝ ներկայացնելով լեզվի ամենակարճ և պարզագույն բայաձևը, իսկ հրամայականի մնացած ձևերը, այդ թվում՝ հոգ. 2-րդ դ. ձևը, մեծ մասամբ ձևաբանական ցուցիչ են ստանում: Հրամ. եզ. 2-րդ դ. ձևը կարող է նույնիսկ ավելի կարճ լինել, քան բայահիմքը, քանի որ հրամայականի ձևում վերջահանգ բաղաձայնը կամ ձայնավորը հաճախ ընկնում է: Ի դեպ, հրամ. եզ. 2-րդ դ. ձևի հաճախադեպ գրոյական ցուցիչը արտացոլում է նրա գործառության ոչ նշույթավորված և առավել հաճախագործածական կարգավիճակը⁴: Բնարկե, շատ լեզուներում հրամ. եզ. 2-րդ դ. ձևը ևս ցուցիչ է ստանում, բայց ընդհանուր առմամբ լեզվի կարճագույն բայաձևը լինելու կամ դառնալու ակնհայտ միտում է ցուցաբերում⁵: Եզ. 2-րդ դ. ձևը հրամայականի մնացած ձևերից հաճախ առանձնանում է նաև հնատիպությամբ, քանի որ բարձր կիրառահաճախականության շնորհիվ այն առավել մեծ կայունություն է ցուցաբերում տարածամանակյա փոփոխությունների նկատմամբ: Իսկ մնացած ձևերը (ներառյալ՝ հոգ. 2-րդ դ. ձևը) համեմատաբար ավելի հեշտությամբ են փոխարինվում նոր (հաճախ ծագմամբ ոչ հրամայական) ձևերով⁶: Ինչ վերաբերում է ժխտական հրամայականի (արգելականի) տիպաբանությանը, լեզուներում այն կամ կազմվում է դրա-

¹ Տե՛ս **A. Y. Aikhenvald**, *Imperatives and Commands*, Oxford University Press, 2010, էջ 17-77:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 73-75:

³ Տե՛ս **J. H. Greenberg**, *Language Universals: With Special Reference to Feature Hierarchies*, reprinted ed., Berlin/New York, 2005 [1966]), էջ 31-51, **M. Haspelmath**, *Creating economical morphosyntactic patterns in language change*, In: **J. Good** (ed.), *Linguistic Universals and Language Change*, Oxford, 2008, էջ 188, 191-193:

⁴ Տե՛ս **A. Y. Aikhenvald**, նշվ. աշխ., էջ 18-19, 21, 44-47:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 20-32, 45-47:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 339-351, 362-364:

կան հրամայականին (բուն հրամայականին) ժխտական մասնիկի ավելացմամբ, կա մ էլ ունենում է բուն հրամայականից անկախ, տարբեր կազմություն: Եվ եթե դրական հրամայականի դեպքում վերլուծական ձևերը տիպաբանորեն այնքան էլ հաճախադեպ չեն, ապա ժխտականի համար չափազանց բնորոշ և տարածված երևույթ են: Դա միանգամայն համահունչ է լեզվական նշույթավորվածության ընդհանուր միտումին, որի համաձայն՝ առհասարակ ժխտական ձևերը ավելի նշույթավորված են լինում, քան համապատասխան հաստատականները⁷:

Սույն հոդվածում փորձ է արվում տիպաբանական տեսանկյունից դիտարկել հրամայական եղանակը դասական հայերենում՝ նկատի ունենալով նաև հնդեվրոպական լեզվավիճակը:

Հիմնական մաս

Հնդեվրոպական նախալեզուն հրամայականի հատուկ ձև է ունեցել միայն եզ. 2-րդ դեմքի համար, որը ներկայացրել է անբուն (աթեմատիկ) կամ բնավոր (թեմատիկ) մաքուր բայահիմքը առանց վերջավորության: Բայց անբուն հիմքերի դեպքում այն նաև կարող էր ստանալ *-dʰi վերջավորություն: Հրամայականի մնացած ձևերի (այդ թվում՝ հոգ. 2-րդ դ. ձևի) նշանակությամբ թե՛ ներգործական և թե՛ միջին (միջին/կրավորական) սեռերի դեպքում գործածվել են ինյունկտիվի ձևերը, որոնք եզ. և հոգ. 3-րդ դդ. ձևերում կարող էին ստանալ *-u մասնիկ: Բացի այդ, եղել է հրամայականի մի երկրորդ տիպ, որը կազմվում էր բայահիմքին *-tōd տարրի ավելացմամբ և արտահայտում էր ապառնի հրամայականի իմաստ⁸: Վերջինս միննույն ձևով կիրառվում էր եզ. 2-րդ, 3-րդ և հոգ. 3-րդ դդ. նշանակությամբ⁹: Ժխտական հրամայականի (արգելականի) իմաստն արտահայտվում էր ինյունկտիվի և *meh₁ ժխտական մասնիկի հարադրությամբ¹⁰: Այսինքն՝ հ.-ե. ժխտական հրամայականը չուներ հատուկ ձև, բայց չէր էլ կազմվում դրական հրամայականից: Այդուհանդերձ, բացի եզ. 2-րդ դ. ձևից՝ բուն հրամայականի և արգելականի ձևերը գրեթե համընկնում էին, քանի որ երկու դեպքում էլ գործածվում էին ինյունկտիվի համապատասխան ձևերը:

Դասական հայերենում դրական հրամայականը (բուն հրամայականը) կազմվում է աորիստի, իսկ արգելականը՝ ներկայի հիմքից¹¹: Ներկա-

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 165-179, 190-192, 351 հջ., 362-364:

⁸ Տե՛ս **O. Szemerényi**, Introduction to Indo-European Linguistics, Oxford, 1996, էջ 247-249, **H. Rix**, Historische Grammatik des Griechischen: Laut- und Formenlehre, 2., korr. Aufl., Darmstadt, 1992, էջ 241-242, նաև՝ **A. Meïe**, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938, էջ 248-250:

⁹ Տե՛ս **O. Szemerényi**, նշվ. աշխ., էջ 247-249, **R. S. P. Beekes**, Comparative Indo-European Linguistics: An Introduction, 2nd ed., revised and corrected by **M. de Vaan**, Amsterdam/Philadelphia, 2011, էջ 277:

¹⁰ Տե՛ս **M. Meier-Brugger**, Indogermanische Sprachwissenschaft, 9., durchgesehene und ergänzte Aufl., unter Mitarbeit von **M. Fritz** und **M. Mayrhofer**, Berlin/New York, 2010, էջ 393:

¹¹ Տե՛ս **A. Meillet**, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, 2nde éd.,

յի հիմքից կազմված դրական հրամայականի ձևեր հանդիպում են միայն *էւ՛բայի* դեպքում ողջույնի կայուն արտահայտության մեջ՝ *ն՛ղջ էր* և *ն՛ղջ էք*¹²: Հ.-ե. նախալեզվում նման սահմանափակում չի եղել. ինչպես դրական, այնպես էլ ժխտական հրամայականը կարող էր կազմվել թե՛ ներկայի և թե՛ աորիստի հիմքից: Հետևաբար, ժխտական հրամայականի սահմանափակումը ներկայի, իսկ դրականինը՝ աորիստի հիմքով հայերենում առաջացած երևույթ է: Նման միտում գործել է նաև հունարենում, որի ներկայի հիմքից կարող է կազմվել թե՛ դրական և թե՛ ժխտական հրամայական, իսկ աորիստի հիմքից՝ միայն դրական հրամայական: Ըստ այդմ՝ հայերենը մեկ քայլ ավելի առաջ է անցել հունարենից՝ դրական հրամայականի կազմությունը սահմանափակելով միայն աորիստի հիմքով¹³: Բայց դասական հայերենի բուն հրամայականի ձևերը ծագում են մասամբ հ.-ե. աորիստ հրամայականից, մասամբ էլ ներկա հրամայականից, քանի որ մի խումբ բայերի հ.-ե. ներկայի հիմքը հայերենում վերախմաստավորվել է և դարձել աորիստի հիմք¹⁴. հմմտ. մի կողմից դաս. հայ. *զի՛տ* «գտի՛ր» < հ.-ե. աոր. հրամ. եզ. 2-րդ դ. *wide, մյուս կողմից՝ դաս. հայ. *բե՛ր* < հ.-ե. ներկ. հրամ. եզ. 2-րդ դ. *b^here և այլն¹⁵:

Հին հայերենի համար հաճախ առանձնացվում է նաև հորդորական հրամայական, որը կազմվում է աորիստի հիմքից: Ա. Աբրահամյանի բնորոշմամբ՝ «հորդորական հրամայականը կամ հրամայական եղանակի ապառնին բուն հրամայականի (հրամայական եղանակի ներկա) համեմատությամբ ավելի մեղմ բնույթ ունի, և նրանով արտահայտված գործողության կատարումը նկատի է առնվում համեմատաբար ուշ ժամանակում»¹⁶: Սակայն քերականներից ոմանք հորդորական հրամայական առհասարակ չեն ընդունում, իսկ ոմանք էլ այդ ձևերը համարում են ստորադասական եղանակի ձևերի տարբերակներ¹⁷: Սյապես, Ա. Բազրատունին հորդորական հրամայական չի տարբերակում և հոգ. 2-րդ դ. *ջիք*-ով ձևը տալիս է միայն ապառնիի (այն է՝ աորիստ ստորադասականի – Ս. Ա.) հարացույցում: Մինչդեռ եզ. 2-րդ դ. *ջիք*-ով և ներկայի հիմքից *իջիք*-ով կազմված ձևերը ներառում է հրամայականի ձևերի մեջ: Իսկ ներկայի հիմքից *իջիք*-ով կազմված հոգ. 2-րդ դ. ձևը նա նշում է

Vienne, 1936, էջ 119 հջ., **R. Schmitt**, Grammatik des Klassisch-Armenischen mit sprachvergleichenden Erläuterungen, 2., durchgesehene Aufl., Innsbruck, 2007, էջ 143, **H. Jensen**, Altarmenische Grammatik, Heidelberg, 1959, էջ 94, 100-102:

¹² Տե՛ս **H. Jensen**, նշվ. աշխ., էջ 94, նաև՝ **Ա. Այտընեան**, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, մաս՝ Համառոտ տեսութիւն գրաբար հայերէն լեզուի, էջ 446:

¹³ Տե՛ս **A. Meillet**, նշվ. աշխ., էջ 120:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 114, **R. Schmitt**, նշվ. աշխ., էջ 151-152, **G. Klingenschmitt**, Das altarmenische Verbum, Wiesbaden, 1982, էջ 45-46:

¹⁵ Տե՛ս **G. Klingenschmitt**, նշվ. աշխ., էջ 46, **R. Schmitt**, նշվ. աշխ., էջ 152:

¹⁶ **Ա. Աբրահամյան**, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976, էջ 157:

¹⁷ Հմմտ. նույն տեղը, էջ 158, ծան.:

ներկա ստորադասականի հարացույցում¹⁸: Գ. Ավետիքյանը հրամայականի երկու ժամանակ է ընդունում՝ ներկա և ապառնի, բայց բուն հրամայականի և արգելականի հետ որպես ներկա հրամայականի ձևեր տալիս է նաև աորիստ ստորադասականի եզ. և հոգ. 3-րդ դդ. դրական և ժխտական (*մի՛-ով*) ձևերը: Մյուս կողմից՝ նա *ջիր, ջիք*-ով ձևերի հետ ապառնի հրամայականի հարացույցում նշում է նաև աորիստ ստորադասականի եզ. 2-րդ դ., հոգ. 1-ին դ. և եզ., հոգ. 3-րդ դդ. ձևերը, օր.՝ *շարժեսցի՛ր* կամ *շարժեսցե՛ս, շարժեսցե՛, շարժեսցո՛ւք, շարժեսցի՛ք, շարժեսցե՛ն* նն: Իսկ հրամայականի կրավորական ձևերի մեջ տալիս է նաև ներկա ստորադասականի *իջիր, իջիք*-ով ձևերը¹⁹: Ա. Այտընյանը առանձին հորդորական հրամայական չի ընդունում և *ջիր*-ով ձևը տալիս է բուն հրամայականի ձևերի հետ, իսկ *ջիք*-ով ձևը՝ միայն ապառնիի (աորիստ ստորադասականի) հարացույցում²⁰: Բայց նաև նշում է, որ ապառնի հոգ. 2-րդ դ. *ջիք*-ով ձևը «միանգամայն յք. հրամայական է. որմէ եզ. հրմյ. երկրորդ ձենն էլաժ է Աղասջի՛ր. տեսջի՛ր»²¹:

Հայ և օտարազգի հայերենագետները ևս համակարծիք չեն առանձին հորդորական հրամայական ընդունել-չընդունելու հարցում: Հ. Աճառյանը բուն հրամայականի, արգելականի և հորդորականի ձևերը ներկայացնում է միասնաբար²², սակայն դրանք բնութագրելիս նա տարբերակում է վերոնշյալ երեք տիպի կազմությունները և հորդորականի մասին գրում. «...Այս ձևը կազմվում է *ջիր* մասնիկով (սիրեսջիր, հատջիր նն), որ ապառնի հոգնակի երկրորդ դեմքի (սիրեսջիք, հատջիք նն) համապատասխան եզակին է: Մրանից հետևում է, որ եզակի *ջիր* ձևն էլ նախապես ապառնի եզակի երրորդ (պետք է լինի՝ երկրորդ – Ս. Ա.) դեմքն էր, և հետո գործածվեց միայն իբր հրամայական»²³: Եվրոպացի հայերենագետների մեծ մասը հորդորական հրամայական չի տարբերակում, իսկ *ջիր, ջիք*-ով (և վերջիններիս հիման վրա երկրորդաբար առաջացած *իջիր, իջիք*-ով) կազմությունները համարվում են ստորադասականի ձևեր, որոնք կիրառվում են նաև հրամայականի/հորդորականի իմաստով²⁴: Իսկ Ա. Մեյեն *ջիր, ջիք*-ով և *իջիր, իջիք*-ով ձևերի բնորոշման հարցում հանդես է բերում երկակի մոտեցում: Նա «Դասական հայերենի համեմատական քերականության ուրվագ-

¹⁸ Տե՛ս **Ա. Բագրատունի**, Հայերեն քերականությունի ի պետս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 139-168:

¹⁹ Տե՛ս **Գ. Անտիքեան**, Քերականություն հայկական, Վենետիկ, 1815, էջ 55, 58-59, 67-94:

²⁰ Տե՛ս **Ա. Այտընեան**, նշվ. աշխ., մաս՝ Համառոտ տեսություն..., էջ 444-456:

²¹ Նույն տեղում, էջ 457:

²² Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հ. 4, Ա գիրք, Եր., 1959, էջ 302-303:

²³ Նույն տեղում, էջ 310:

²⁴ Տե՛ս, օրինակ, **H. Jensen**, նշվ. աշխ., էջ 92-93, 100, 102, 191-192, **R. Schmitt**, նշվ. աշխ., էջ 150-151, **G. Klingenschmitt**, նշվ. աշխ., էջ 35-39, **J. Klein**, Classical Armenian Morphology, In: **A. S. Kaye** (ed.), Morphologies of Asia and Africa, Vol. 1, Winona Lake, Indiana, 2007, Ch. 37, էջ 1076:

ծում» *ջիր, ջիք*-ով կազմությունները դիտում է իբրև հրամայականի ձևեր²⁵: Մինչդեռ «Հին հայերենի տարրական դասագրքում» *ջիր, ջիք*-ով հրամայականի ձևեր չի տարբերակում, այլ միայն ներկա ստորադասականի առիթով անդրադառնում է ներկայի հիմքից *իջիր, իջիք*-ով կազմված ձևերին՝ նշելով, որ վերջիններս կիրառվում են ոչ միայն իբրև ստորադասական, այլև իբրև հրամայական (ավելի հաճախ կրավորական նշանակությամբ)²⁶:

Բանն այն է, որ որ դասական հայերենում *ջիր, ջիք*-ով և *իջիր, իջիք*-ով կազմությունները գործածվում են ոչ միայն հրամայականի, այլև ստորադասականի նշանակությամբ: Մյուս կողմից՝ առիստ ստորադասականի *-ցե/-ցի*-ով (*-ցես, -ցե...*, *-ցիս, -ցի նն*) ձևերը գործածվում են ոչ միայն ստորադասականի և ապառնու, այլև հրամայականի իմաստով²⁷: Արդ, նայած թե ո՞ր գործառույթն է կարևորվում, ըստ այդմ տարբեր հետազոտողներ այդ ձևերը դիտում են կա՛մ իբրև ստորադասական, կա՛մ էլ իբրև հրամայական: Բայց կարծում ենք՝ առանձին հորդորականի տարբերակումը արդարացված չէ, քանի որ. ա) համաժամանակյա տեսանկյունից *ջիք*-ը առիստ ստորադասականի հոգ. 2-րդ դ. ձևի կանոնավոր վերջավորությունն է, բ) *ջիր, ջիք*-ով և *իջիր, իջիք*-ով կազմությունները գործածվում են ոչ միայն հրամայականի, այլև ստորադասականի նշանակությամբ, գ) առիստ ստորադասականի *-ցե/-ցի*-ով (այդ թվում՝ 2-րդ դ.) ձևերն էլ իրենց հերթին կիրառվում են նաև հրամայականի իմաստով:

Ինչ վերաբերում է դասական հայերենի հրամայականի (դրական և ժխտական) ձևերի կազմության հարացույցային-ձևաբանական օրինաչափություններին, հրամայականը հատուկ ձև ունի միայն արգելականի և բուն հրամայականի եզ. 2-րդ դեմքի (կրավորաձև խոնարհման դեպքում՝ նաև բուն հրամ. հոգ. 2-րդ դեմքի) համար: Արգելականի եզ. 2-րդ դ. ձևը կազմվում է ներկայի հիմքին *-ր* վերջավորության ավելացմամբ: Մինչդեռ հոգ. 2-րդ դ. ձևը լիովին համընկնում է ներկայի հոգ. 2-րդ դ. ձևին, ինչպես *մի սիրե-ր – մի սիրէք* (<**սիրե-րք*), *մի աղա-ր – մի աղա-րք*, *մի հեղու-ր – մի հեղու-ք*, *մի բազմի-ր – մի բազմի-ք* ևն: Հրամայականի (դրական և ժխտական) հոգ. 1-ին և եզ., հոգ. 3-րդ դդ. իմաստները միշտ արտահայտվում են առիստ ստորադասականի ձևի միջոցով²⁸. հմմտ. *աղացե* «թո՛ղ աղա», *մի՛ աղացե* «թո՛ղ չաղա», *աղացուք* «արի՛ աղանք», *մի՛ աղացուք* «արի՛ չաղանք» ևն: Ինչ վերաբերում է բուն հրամայականին, առիստի ներգործաձև խոնարհման արմատական, ինչպես նաև միավանկ ցոյական հիմքերի բուն հրամ. եզ. 2-րդ դ. ձևը լիովին համընկնում է առիստի անհնչունավորի

²⁵ Sté u A. Meillet, նշվ. աշխ., էջ 120-121:

²⁶ Sté u A. Meillet, Altarmenisches Elementarbuch, Heidelberg, 1913, էջ 93:

²⁷ Հմմտ. G. Klingenschmitt, նշվ. աշխ., էջ 35-39:

²⁸ Հմմտ. H. Jensen, նշվ. աշխ., էջ 191-192:

(շեշտված) հիմքին. հմմտ. *հասանեմ* – *հաս* (առբ. հիմք), *հա՛ւ* (հրամ. եզ. 2-րդ դ.), *մտանեմ* – *մտտ* – (առբ. հիմք), *մտ՛ւտ* (հրամ. եզ. 2-րդ դ.), *գտանեմ* – *գտտ* – (առբ. հիմք), *գտ՛ւտ* (հրամ. եզ. 2-րդ դ.), *բանամ* – *բաց* (առբ. հիմք), *բա՛ց* (հրամ. եզ. 2-րդ դ.) ևն: Իսկ ներգործաձև խոնարհման բազմավանկ ցոյական հիմքերից հրամ. եզ. 2-րդ դ. ձևը կազմվում է առբիստի անհնչյունափոխ հիմքի վերջահանգ *ց*-ի անկմամբ. հմմտ. *սիրեմ* – *սիրեաց* – (առբ. հիմք), *սիրեա* (հրամ. եզ. 2-րդ դ.), *աղամ* – *աղաց* – (առբ. հիմք), *աղա* (հրամ. եզ. 2-րդ դ.): Պատճառական բայերի առբիստի հիմքի վերջահանգ *ց*-ի անկման հետևանքով բառավերջում հայտնված *յ* կիսաաձայնը ևս ընկնում է, ինչպես՝ *ուսուցանեմ* – *ուսուց* (առբ. հիմք), *ուստ՛* (հրամ. եզ. 2-րդ դ.) ևն: Առբիստի ներգործաձև խոնարհում ունեցող բոլոր հիմքերի բուն հրամ. հոգ. 2-րդ դ. ձևը լիովին համընկնում է առբիստի հոգ. 2-րդ դ. *-էք* վերջավորությամբ ձևին²⁹:

Հաճախ գրաբարի դասագրքերում և նկարագրական քերականություններում կրավորաձև խոնարհման դեպքում ինչպես առբիստի, այնպես էլ բուն հրամայականի հոգ. 2-րդ դեմքի համար *-այք/-արուք* գուգաձև վերջավորություն է նշվում առանց հավելյալ մեկնաբանության³⁰: Մինչդեռ որոշ քերականներ (և առհասարակ եվրոպացի հայերենագետները) *այք* վերջավորությունը տալիս են առբիստի, իսկ *արուք*-ը՝ հրամ. հոգ. 2-րդ դեմքի համար³¹: Իհարկե, վերջիններս նշում են, որ հրամ. հոգ. 2-րդ դեմքի ձևում երբեմն հանդիպում է նաև առբ. *այք* վերջավորությունը, իսկ առբ. հոգ. 2-րդ դեմքի ձևում՝ նաև հրամ. *արուք*-ը (առբիստի թույլ *-ի* հիմքով բայերի դեպքում *այք*-ը հանդես է գալիս *եայք*, իսկ *արուք*-ը՝ *երուք* տեսքով, ինչպես՝ *ծանեայք* և *ծաներուք*)³²: Ա. Այտընյանը, ընդունելով, որ կրավորաձև հրամ. հոգ. 2-րդ դ. հիմնական վերջավորությունը *արուք*-ն է, իսկ կրավորաձև առբիստինը՝ *այք*-ը, *արուք*-ի փոխարեն *այք*-ի գործածության մասին գրում է. «Քիչ տեղ անոր հակառակ կայ հրմյ. *Դարձա՛յք, ամբարձա՛յք*. փիսկ. *արո՛ւք*»³³: Իսկ մեկ այլ տեղում հոգ. հրամ. *արուք*-ի փոխարեն *այք*-ի կիրառությունը բնորոշում է որպես զարտուղություն. «...եւ իբր զարտուղութիւն կը գտնուին շատ քիչ տեղ՝ *Դարձա՛յք. բարձրացա՛յք...*»³⁴: Մյուս կողմից՝ թեև կրավորաձև առբ. հոգ. 2-րդ դ. *այք*-ի փոխարեն *արուք*-ը համեմատաբար ավելի հաճախ է գործածվում (ինչը Ա. Այտընյանին թույլ է տալիս ասել,

²⁹ Հմմտ. **J. Klein**, նշվ. աշխ., էջ 1076-1077, **H. Jensen**, նշվ. աշխ., էջ 100-101:

³⁰ Տե՛ս, օրինակ, **Մ. Աբեղյան**, Երկեր, հ. 2, Եր., 1974, էջ 726-727, **Պ. Շարաբխանյան**, Գրաբարի դասընթաց, Եր., 1974, էջ 184-185, 187:

³¹ Հմմտ. **Գ. Աւետիքեան**, նշվ. աշխ., էջ 69-70-ի հարացույցները, **Ա. Այտընեան**, նշվ. աշխ., մաս Համառոտ տեսութիւն..., էջ 449, **A. Meillet**, *Altarmenisches...*, էջ 94, 96, **H. Jensen**, նշվ. աշխ., էջ 97, 101, **J. Klein**, նշվ. աշխ., էջ 1074, 1077:

³² Տե՛ս **H. Jensen**, նշվ. աշխ., էջ 97, 101, **A. Meillet**, *Altarmenisches...*, էջ 94, **J. Klein**, նշվ. աշխ., էջ 1077: Հմմտ. նաև **Ա. Այտընեան**, նշվ. աշխ., մաս՝ Համառոտ տեսութիւն..., էջ 461, **Գ. Աւետիքեան**, նշվ. աշխ., էջ 288:

³³ **Ա. Այտընեան**, նշվ. աշխ., մաս՝ Համառոտ տեսութիւն..., էջ 461:

³⁴ Նույն տեղում, մաս (2-րդ)՝ Քերականութիւն արդի հայերէն լեզուի, էջ 71:

որ կրավորաձև կատարյալը (աորիստը) «...ունի այք եւ արուք, կրկին ձեռով»³⁵), այդուհանդերձ նա խոստովանում է, որ «...ամէն բայ չ'ունենար արուք ձեռով կտր. Մանաւանդ զարտուղի բայերը»³⁶: Ըստ այդմ՝ թէն համաբանական փոխներթափանցումների հետևանքով հրամ. հոգ. 2-րդ դ. արուք և աոր. հոգ. 2-րդ դ. այք վերջավորությունները այս կամ այն չափով գործածվում են մեկը մյուսի փոխարեն, դասական հայերենում կրավորաձև հրամ. հոգ. 2-րդ դեմքի հիմնական վերջավորությունն արուք-ն է, իսկ կրավորաձև աոր. հոգ. 2-րդ դեմքինը՝ այք-ը: Ուստի մենք ընդունում ենք, որ բուն հրամայականը ներգործաձև խոնարհման դեպքում հատուկ վերջավորություն ունի միայն եգ. 2-րդ դեմքի, իսկ կրավորաձև խոնարհման դեպքում՝ թե՛ եգ. 2-րդ և թե՛ հոգ. 2-րդ դեմքերի համար:

Կրավորաձև բուն հրամայականի եգ. 2-րդ դ. կազմության հիմնական օրինաչափությունները հետևյալն են³⁷: Աորիստի արմատական, ինչպես նաև միավանկ ցոյական հիմքերը կանոնավորապես ստանում են *-ի ը* վերջավորություն. հմմտ. *հատանեմ – հատի ը* «հատվի՛ր, կտրվի՛ր», *ուսանիմ – ուսի ը, զգենում – զգեցի ը, փախչիմ – փախի ը, բանամ – բացի ը* «բացվի՛ր» են: Նմանապես *ա* լծորդության *են* ածանցավոր և պարզ բայերը (վերջիններս կրավորական կամ կրավորակերպ չեզոք իմաստով գործածվելիս) հրամ. եգ. 2-րդ դ. ձևը սովորաբար կազմում են *-ի ը* վերջավորությամբ, ինչպես՝ *մերձենամ, եցայ – մերձեցի ը, աղամ, ացայ – աղացի ը* «աղացվի՛ր» են: Մինչդեռ *ա* լծորդության *ան* ածանցավոր բայերը հաճախ զուգաձևություն են հանդես բերում, քանի որ մի խումբ բայերի աորիստի հիմքը ինքնին գործառում է իբրև բուն հրամ. եգ. 2-րդ դ. ձև՝ *-ի ը* վերջավորությամբ ձևին զուգահեռ: Ընդ որում՝ հիմքի վերջահանգ *ց*-ն հաճախ կարող է ընկնել. հմմտ. *ընթանամ, ացայ – ընթացի ը/ընթա՛մ/ընթաց* (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 776)³⁸, *իմանամ, ացայ – իմա՛մ/իմա՛ց/իմացի ը* (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 846), *մոռանամ, ացայ – մոռացի ը/մոռա՛մ* (ՆՀԲ, հ. 2, էջ 297): *Ի* լծորդության պարզ բայերից ընդհանրապես, իսկ *ե* լծորդության պարզ բայերից կրավորական/կրավորակերպ չեզոք իմաստով գործածվելիս հրամ. եգ. 2-րդ դեմքի կանոնիկ ձևը կազմվում է առանց վերջավորության՝ համընկնելով աորիստի շեշտված հիմքին, որի վերջահանգ *ց*-ն պահպանվում է. հմմտ. *խորհիմ, եցայ – խորհեա՛ց, բազմիմ, եցայ – բազմեա՛ց* են: Բայց հանդիպում են նաև հիմքի վերջահանգ *ց*-ի անկմամբ, ինչպես նաև *-ի ը* վերջավորությամբ ձևեր, ինչպես՝ *ողորմիմ, եցայ – ողորմեա՛ց/ողորմեա՛մ* (ՆՀԲ, 2, էջ

³⁵ Նույն տեղում, մաս՝ Համառոտ տեսություն..., էջ 461:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 461:

³⁷ Հմմտ. **Ա. Այդրնեան**, նշվ. աշխ., մաս՝ Համառոտ տեսություն..., էջ 449, 453, 459-460, **Ա. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 153-157, **Պ. Շարափխանյան**, նշվ. աշխ., էջ 187-188, **Н. Jensen**, նշվ. աշխ., էջ 101:

³⁸ Այս և հետագա շարադրանքում ՆՀԲ նշումով հղում է տրվում *Նոր բարգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1-2 (Վենետիկ, 1836-1837)* բառարանին:

510), *խօսիմ, եցայ – խօսեա՛ց/խօսեա՛* (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 997), *համարիմ, եցայ – համարեա՛* (ՆՀԲ, հ. 2, էջ 22-23), *երեիմ, եցայ – երեեա՛ց/երեեցի՛ր* (ՆՀԲ, հ. 1, էջ 678) ևն: Գ. Ավետիքյանը *-եա՛ց/-եցի՛ր* (*շարժեա՛ց/շարժեցի՛ր* ևն) զուգաձևության մասին գրում է, որ «երկու հրամայականն ալ յատուկ են կրաւորականին, մանաւանդ *շարժեցի՛ր*-ը շատ բայի կը բանի...»³⁹: Նա թերևս նկատի ունի հին հայերենի հետդասական շրջանի վիճակը, քանի որ դասական շրջանում հրամ. եզ. 2-րդ դ. *-եցի՛ր* ձևը *ի* և *ե* լծորդության պարզ բայերի դեպքում հանդիպում է միայն երբեմն (օր. *երեիմ, եցայ – երեեա՛ց/երեեցի՛ր*)⁴⁰: Ըստ Յ. Կարստի՝ այդ տիպի կազմությունները հանդես են գալիս ուշ դասական շրջանից սկսած և տիրապետող դառնում միջին հայերենում՝ դուրս մղելով դաս. հայ. հրամ. *-եա՛ց* ձևը⁴¹: Արդ, հայերենի պատմական զարգացման այդպիսի ընթացքը ակնհայտորեն վկայում է, որ *-եա՛ց/-եցի՛ր* զուգաձևության *-եցի՛ր* տարբերակը երկրորդաբար առաջացած համաբանական կազմություն է, իսկ սկզբնական օրինաչափ ձևը *-եա՛ց*-ն է:

Մինչդեռ կրավորաձև *-եա՛ց/-եա՛* (հմմտ. *խօսիմ, եցայ – խօսեա՛ց/խօսեա՛*) և *-ացի՛ր/-ա՛ց/-ա՛* (հմմտ. *ընթանամ, ացայ – ընթացի՛ր/ընթա՛ց/ընթա՛*) զուգաձևությունների դեպքում դժվար է ստուգապես որոշել սկզբնական օրինաչափ ձևը: Մեզ անհամոզիչ է թվում Գ. Քլինգենշմիթի տեսակետը, ըստ որի՝ *-եա՛ց/-եա՛* զուգաձևությունը օրինաչափ հնչյունական զարգացման արդյունք է: Նա ենթադրում է, որ նախահայերենում ներգործաձև հրամ. **-եացե* (**-eac^he*) ձևում վերջահանգ *-ե* (*-e*) ձայնավորը (և այնուհետև վերջահանգ դարձած *ց*-ն) ավելի վաղ է ընկել, քան կրավորաձև հրամ. **-եացա* (**-eac^ha*) ձևի վերջահանգ *-ա* (*-a*)-ն: Իսկ վերջինիս անկումից հետո վերջահանգ *ց*-ն այլևս չէր ընկնում: Ինչ վերաբերում է ներգործաձև աորիստի եզ. 3-րդ դ. *-եաց* (*<*-eac^het^h*) և *-աց* (*<*-ac^het^h*) ձևերում վերջահանգ *ց*-ի պահպանմանը, նա գտնում է, որ սկզբնական շեշտահաջորդ փակ վանկում *-ե* (*-e*) ձայնավորը համեմատաբար ավելի երկար է պահպանվել ներգ. աոր. եզ. 3-րդ դ. ձևում (ուստի նախորդող *ց*-ի անկում տեղի չի ունեցել)՝ ի տարբերություն ներգ. հրամ. եզ. 2-րդ դ. *-եա՛* (*<*-eac^he*) և *-ա՛* (*<*-ac^he*) ձևերի, որոնցում շեշտահաջորդ բաց վանկում *-ե* (*e*)-ն անհետացել է⁴²: Բայց Գ. Քլինգենշմիթը այդ հնչյունական զարգացումների ենթադրյալ հարաբերական ժամանակագրությունը հաստատող որևէ անկախ փաստ չի բերում: Մյուս կողմից՝ առհասարակ հայերենի համեմատական քերականության մեջ, որքանով մեզ հայտնի է, շեշտահաջորդ ձայնավորների անկման այդպիսի ժամանակագրություն սահմանված չէ:

³⁹ Գ. Ավետիքյան, նշվ. աշխ., էջ 69, ծան. 3:

⁴⁰ Հմմտ. Պ. Շարաբխանյան, նշվ. աշխ., էջ 188, J. Klein, նշվ. աշխ., էջ 1077:

⁴¹ Տե՛ս J. Karst, Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, STRASSBURG, 1901, էջ 338:

⁴² Տե՛ս G. Klingenschmitt, նշվ. աշխ., էջ 47-48:

Ուստի Գ. Քլինգենշմիթի այդ ad hoc բացատրությունը չի կարող ընդունելի լինել: Մեր կարծիքով, կրավորաձև հրամայականի ինչպես *-եա՛ց/-եա՛*, այնպես էլ *-ա՛ց/-ա՛/աջի՛ր* զուգաձևությունները առաջացել են համաբանական-ձևաբանական գործընթացների շնորհիվ, թեև դժվար է հաստատապես ասել, թե որն է սկզբնական օրինաչափ ձևը: Թերևս կարելի էր ենթադրել, որ *-եա՛ց/-եա՛* զուգաձևության սկզբնական ձևը *-եա՛ց* տարբերակն է, իսկ *-եա՛* ձևը առաջացել է համաբանությամբ, որին կարող էր մեծապես նպաստել *բնակեմ/բնակիմ, յոժարեմ/յոժարիմ*⁴³ տիպի զուգաձև խոնարհվող բայերի առկայությունը: Կարելի էր կարծել նաև, որ *-ա՛ց/-ա՛* (հմմտ. *իմանամ, սցայ - իմա՛ց/իմա՛*) զուգաձևության *-ա՛* տարբերակն առաջացել է երկրորդաբար ներգործաձև հրամայականի ձևի (հմմտ. *աղամ, սցի - աղա՛*) համաբանությամբ: Դրան կարող էր նպաստել, մի կողմից, այդ բայերի ներկայի հիմքում *ներգործաձև խոնարհում - կրավորաձև խոնարհում* ձևային հակադրության բացակայությունը (հմմտ. *իմանայ - «իմանում է»* և «իմացվում է»), մյուս կողմից՝ այն, որ ներկ. *-անամ*, աոր. *-սցայ* տիպի բայերը հիմնականում միջին սեռի (կրավորակերպ անցողական և կրավորակերպ անանցողական) բայեր են, հետևաբար աորիստի հիմքից կազմվող ձևերում նույնպես *ներգործաձև խոնարհում - կրավորաձև խոնարհում* ձևաբանական տարբերակումը գործնականում բացակայում էր, և *ներգործական ու կրավորական/կրավորակերպ չեզոք* բայասեռային իմաստները դարձյալ արտահայտվում էին մեկ ընդհանուր ձևով⁴⁴: Եվ եթե հաշվի առնենք, որ ներկ. *-անամ*, աոր. *-սցայ* տիպի գրեթե բոլոր բայերի համար վկայված է եզ. հրամ. *-ի՛ր* վերջավորությամբ ձև կամ գոնե զուգաձև, մինչդեռ *-ա՛ց/-ա՛* զուգաձևությունը առկա է միայն որոշ բայերի դեպքում, թերևս կարող է հավանական թվալ, որ սկզբնական օրինաչափ ձևը *-ի՛ր* վերջավորությամբ տարբերակն է, իսկ *-ա՛ց/-ա՛* սակավաթիվ զուգաձևերը ավելի ուշ առաջացած համաբանական կազմություններ են: Սակայն երկու հանգամանք այդ ենթադրության օգտին չի խոսում: Նախ՝ *-ա՛ց/-ա՛* զուգաձևերը առկա են սակավաթիվ, բայց հաճախագործաձևական բայերի (հմմտ. *լուանամ, իմանամ, մոռանամ*) դեպքում: Եվ երկրորդ՝ ինչպես նկատում է Ա. Այտընյանը, «շատ կրաւորակերպ չեզոքներուն եւ Հասարակ բայերուն... հրամայականը ներգործակերպ է եզականի մէջ. (*Նստիմ, նստայ,*) *նի՛ստ. (Տանիմ, տարայ) տա՛ր. յք. տարա՛յք. (Դանամ, դարձայ,) դա՛րձ եւ ձի՛ր... նոյնպէս ջանա՛. գթա՛. փութա՛. յուսա՛... Բայց յոքնակիները կրաւորակերպ են...»⁴⁵: Ըստ այդմ՝ դասական հայերենում մի խումբ հաճախագործա-*

⁴³ Հմմտ. Ա. Այտընեան, նշվ. աշխ., մաս՝ Համառոտ տեսութիւն..., էջ 460:

⁴⁴ Տե՛ս նաև G. Klingenschmitt, նշվ. աշխ., էջ 48:

⁴⁵ Այտընեան Ա., նշվ. աշխ., մաս՝ Համառոտ տեսութիւն..., էջ 459-460: Հմմտ. Հ.

ծական բայեր, որոնք աորիստում և հրամ. հոգ. 2-րդ դեմքում խոնարհվում են կրավորաձև, հրամ. եգ. 2-րդ դեմքը կազմում են ներգործաձև, ինչպես՝ *յուսամ, ացայ – յուսա՛*, հոգ. *յուսացարո՛ւք, նստիմ, նստայ – նի՛ ստ*, հոգ. *նստարո՛ւք* ևն, երբեմն էլ հրամ. եգ. 2-րդ դեմքում գուգաձևություն են հանդես բերում. օր.՝ *դառնամ, դարձայ – դա՛րձ/դարձի՛ր*, հոգ. *դարձարո՛ւք* ևն: Հատկապես ուշագրավ է *լուանամ* բայը, որը աորիստում ներգործական սեռի («լվանալ») նշանակությամբ խոնարհվում է ներգործաձև (*լուացի, լուացեր, լուաց* ևն), իսկ միջին (կրավորակերպ չեզոք) սեռի («լվացվել») իմաստով՝ կրավորաձև (*լուացայ, լուացար, լուացալ* ևն)⁴⁶: Բայասեռային հակադրությունը ձևաբանորեն տարբերակված է նաև հրամ. հոգ. 2-րդ դեմքում. հմմտ. ներգ. *լուացէ՛ք* «լվացե՛ք» և միջ. *լուացարո՛ւք* «լվացվե՛ք»⁴⁷: Մինչդեռ հրամ. եգ. 2-րդ դեմքում միևնույն *լուա՛* ձևը գործածվում է թե՛ ներգործական («լվա՛») և թե՛ միջին («լվացվի՛ր») սեռի նշանակությամբ, թեպետ առկա է նաև հրամ. եգ. 2-րդ դեմքի *լուացի՛ր* գուգաձև, որը դարձյալ միջին սեռի իմաստ է արտահայտում⁴⁸: Մյուս կողմից՝ արդեն վերը՝ *-եա՛ց/-եցի՛ր* գուգաձևության առիթով նշվեց, որ հրամ. եգ. 2-րդ դ. *-ի՛ր* վերջավորությունը ուշ դասական շրջանից սկսած հետզհետե ընդլայնել է իր գործառության սահմանները և ի վերջո տիրապետող դարձել միջին հայերենում: Ի դեպ, *ջանամ, -ացայ, փութամ, -ացայ, յուսամ, -ացայ* բայերի դաս. հայ. հրամ. եգ. 2-րդ դ. *ջանա՛, փութա՛, յուսա՛* ձևերի համար ևս ավելի ուշ *ջանացի՛ր, փութացի՛ր, յուսացի՛ր* գուգաձևեր են կազմվել, եթե հաշվի առնենք, որ Ա. Այտընյանի բնորոշմամբ՝ «Ստորին գրաբարի են *ջանացի՛ր. փութացի՛ր. յուսացի՛ր... եւ այլն*»⁴⁹: Արդ, հաշվի առնելով այդ ամենը և այն, որ հրամ. եգ. 2-րդ դ. ձևը, ինչպես տեսանք, բարձր կիրառահաճախականության շնորհիվ տիպաբանորեն շատ հաճախ աչքի է ընկնում իր հնատիպությամբ, կարելի է ենթադրել, որ *-ի՛ր* վերջավորությամբ ձևը դասական հայերենի *-ա՛/-ա՛ց/-ացի՛ր* և կրավորաձև աորիստի արմատական հիմքով որոշ բայերի հրամ. եգ. 2-րդ դ. *-(գրո)Օ/-ի՛ր* (հմմտ. *դառնամ, դարձայ – դա՛րձ/դարձի՛ր*) գուգաձևերի դեպքում էլ երկրորդաբար (բայց ավելի վաղ) առաջացած համաբանական կազմություն է, իսկ սկզբնական օրինաչափ ձևը *-ա՛ց* կամ *-ա՛* տարբերակն է: Ինչ վերաբերում է *-ա՛ց/-ա՛* (ինչպես նաև *-եա՛ց/-եա՛*) գուգաձևերի տարածմանակյա փոխհարաբերությանը, մենք հակված ենք կարծելու, որ դասական հայերենի *լուանամ* բայի հրամ. եգ. 2-րդ դեմքի *լուա՛* ձևը, որը գործածվում է թե՛ ներգործական («լվա՛») և թե՛ միջին («լվացվի՛ր») սեռի նշանակությամբ, արտացոլում է նախագրային հայերենի սկզբնա-

⁴⁶ Հմմտ. G. Klingenschmitt, նշվ. աշխ., էջ 52:

⁴⁷ Հմմտ. R. Godel, *An introduction to the study of classical Armenian*, Wiesbaden, 1975, էջ 48:

⁴⁸ Հմմտ. G. Klingenschmitt, նշվ. աշխ., էջ 52:

⁴⁹ Ա. Այտընեան, նշվ. աշխ., մաս՝ Համառոտ տեսություն..., էջ 460:

կան օրինաչափ լեզվավիճակը: Այսինքն՝ շեշտահաջորդ վերջնավանկերի անկումից հետո հրամայականում նաև վերջահանգ *ց*-ն կորցրած աորիստի հիմքը սկզբնապես կիրառվել է և՛ ներգործական, և՛ միջին/կրավորական սեռի հրամ. եզ. 2-րդ դ. նշանակությամբ (հմմտ. նաև *իմանամ, ացայ – իմա՛, մոռանամ, ացայ – մոռա՛, համարիմ, եցայ – համարեա՛* նն): Իսկ աորիստի վերջահանգ *ց*-ով հիմքը և *-իր* վերջավորությամբ ձևը (հմմտ. *իմա՛ ց/իմացի՛ր, մոռացի՛ր, լուացի՛ր, երեւիմ, եցայ – երեւեա՛ց/երեւեցի՛ր* նն) սկսել են գործառել համեմատաբար ավելի ուշ՝ *ներգործաձև խոնարհում – կրավորաձև խոնարհում* ձևաբանական տարբերակման և համակարգային ճնշման պահանջով:

Հ.-Ե. նախալեզվում *ներգործական – միջին (միջին/կրավորական)* իմաստներն արտահայտվում էին խոնարհման վերջավորությունների հակադրության միջոցով: Բայց նախագրային հայերենում շեշտահաջորդ վերջնավանկերի (այդ թվում՝ խոնարհման վերջավորությունների) անկումը բնականաբար պետք է հանգեցներ *ներգործական* և *կրավորական/միջին* սեռերի ձևային համընկումների՝ առաջացնելով բայասեռային իմաստների արտահայտման նոր համակարգի անհրաժեշտություն: Եվ արդեն դասական հայերենում *ներգործական* և *կրավորական/միջին* հակադրությունն արտահայտվում է ոչ թե վերջավորություններով, այլ բայահիմքի ձայնավորի տարբերությամբ (ներկայի հիմքում՝ *ե – ի*, աորիստում՝ (գրո)Օ – ա)⁵⁰. հմմտ. մի կողմից ներկ. ներգ. *սիրե-մ* – ներկ. կրավ. *սիրի-մ*, մյուս կողմից՝ աոր. ներգ. *սիրեց-Օ-ի* աոր. կրավ. *սիրեց-ա-յ*: Սակայն բայասեռային իմաստների ձևաբանական տարբերակման այդ նոր եղանակը հայերենում ընդհանրական և միասնական քերականական միջոց չի դարձել, ուստի դասական հայերենում հաճախ միևնույն բայաձևը (մանավանդ կրավորակերպ անցողական՝ *հասարակ* բայերի դեպքում), շարահյուսական համատեքստով պայմանավորված, կարող է գործածվել և՛ ներգործական, և՛ կրավորական/միջին սեռի իմաստով⁵¹. հմմտ. *ծնանիմ*, աոր. եզ. 3-րդ դ. *ծնամ* «ծնեց» և «ծնվեց», հրամ. եզ. 2-րդ դ. *ծնի՛ր* «ծնի՛ր» և «ծնվի՛ր» նն: Արդ, կարծում ենք՝ սկզբնական շրջանում բայասեռային իմաստների (կամ *ներգործաձև – կրավորաձև* խոնարհման տիպերի) ձևաբանորեն չտարբերակված նույնպիսի վիճակ է տիրել առհասարակ հրամ. եզ. 2-րդ դեմքում, ինչպես կարելի է ենթադրել *լուանամ* բայի *լուա՛* «լվա՛» և «լվացվի՛ր» հնատիպ մնացորդային ձևից: Իսկ ավելի ուշ վերջահանգ *ց*-ով աորիստի ցոյական հիմքի և *-իր* վերջավորությամբ ձևի՝ կրավորաձև հրամ. եզ. 2-րդ դ. իմաստով գործածությունը մի շարք հաճախագործածական բայերի պարագայում հանգեցրել է գուգաձևությունների առաջացման (*-ա՛ /-ա՛ ց/-ացի՛ր* և *-եա՛ /-եա՛ ց*. հմմտ. մի կողմից *իմանամ*,

⁵⁰ Տե՛ս **R. Godel**, նշվ. աշխ., էջ 119-120, նաև՝ էջ 46-49: Հմմտ. նաև **G. Klingenschmitt**, նշվ. աշխ., էջ 2-10:

⁵¹ Հմմտ. **R. Godel**, նշվ. աշխ., էջ 46-49:

ացայ – *իմա* /*իմա* *ց*/*իմացի* *ր*, *մոռանամ*, *ացայ* – *մոռա* /*մոռացի* *ր*, *լուանամ*, *ացայ* – *լուա* /*լուացի* *ր* «լվացվի ր», մյուս կողմից՝ *ողորմիմ*, *եցայ* – *ողորմեա* /*ողորմեա* *ց*, *խօսիմ*, *եցայ* – *խօսեա* /*խօսեա* *ց*), իսկ այլ դեպքերում վերջահանգ *ց*-ից զուրկ ցոյական հիմքը պարզապես դուրս է մղվել կրավորաձև խոնարհումից, և վերջահանգ *ց*-ով աորիստի ցոյական հիմքը կամ *-իր* վերջավորությամբ ձևն է տիրապետող դարձել: Իսկ այն, որ կրավորակերպ անցողական *համարիմ*, *եցայ* բայը հրամ. եզ. 2-րդ. դեմքը, ըստ ՆՀԲ-ի տվյալների, կազմում է միայն *համարեա*՝ ձևով (հմմտ. ՆՀԲ, հ. 2, էջ 22-23)⁵², կարծում ենք, պայմանավորված է այդ բայի բարձր կիրառահաճախականությամբ: Մյսինքն՝ հրամ. եզ. 2-րդ. դ. սկզբնական ձևը՝ վերջահանգ *ց*-ն կորցրած աորիստի հիմքը, տվյալ դեպքում ոչ միայն պահպանվել է հաճախագործածության շնորհիվ, այլև խոչընդոտել է վերջահանգ *ց*-ով (**համարեա* *ց*) զուգաձևի առաջացումը կամ էլ, թերևս, վերջինիս դուրս է մղել գործածությունից ժամանակի ընթացքում:

Կրավորաձև խոնարհվող աորիստի արմատական և միավանկ ցոյական անփոփոխ հիմքերը, բնականաբար, *ներգործաձև* և *կրավորաձև* խոնարհման տիպերի բայահիմքային ձևաբանական տարբերակման հնարավորություն չեն ունեցել⁵³: Ուստի այդ կարգի բայերի հրամ. եզ. 2-րդ դեմքը դասական հայերենում առանձին դեպքերում միայն արմատական հիմքային ձևի և *-իր* վերջավորությամբ ձևի զուգաձևություն է հանդես բերում (հմմտ. *դառնամ*, *դարձայ* – *դա* *րձ*/*դարձի* *ր*): Մյուս կողմից՝ ինչպես արդեն նշվել է, դասական հայերենում աորիստի արմատական հիմքով մի խումբ միջին սեռի (կրավորակերպ անանցողական, երբեմն էլ կրավորակերպ անցողական) բայեր, որոնք աորիստում և հրամ. հոգ. 2-րդ դեմքում խոնարհվում են կրավորաձև, հրամ. եզ. 2-րդ դեմքը կազմում են միայն ներգործաձև խոնարհման սկզբունքով. հմմտ. *յուսամ*, *ացայ* – *յուսա*՝, հոգ. *յուսացարո* *ւք*, *նստիմ*, *նստայ* – *նի* *ստ*, հոգ. *նստարո* *ւք* նն: Բայց անկախ այն բանից՝ արդյոք հրամ. եզ. 2-րդ դեմքում զուգաձևություն առկա է (հմմտ. *դառնամ*, *դարձայ* – *դա* *րձ*/*դարձի* *ր*), թե՛ ոչ (հմմտ. *նստիմ*, *նստայ* – *նի* *ստ*), աորիստում և հրամ. հոգ. 2-րդ դեմքում կրավորակերպ խոնարհվող միջին սեռի բայերի հրամ. եզ. 2-րդ դեմքի ներգործակերպ ձևերը, մեր կարծիքով, հիմնականում նախագրային հայերենից պահպանված հնատիպ մնացորդային կազմություններ են: Իհարկե, հ.-ե. ծագում ունեցող այդպիսի բայերի մի մասը նախալեզվից սկսած՝ խոնարհվելիս է եղել կրավորաձև (հմմտ. հ.-ե. **dh̥r̥ǵʰ*-դտ > դաս. հայ. աոր. հոգ. 3-րդ դ. *դարձան*)⁵⁴, իսկ մի մասն էլ

⁵² Հմմտ. նաև **Հ. Աճառյան**, նշվ. աշխ., էջ 316:

⁵³ Հրամայականում միավանկ ցոյական հիմքերի վերջահանգ *ց*-ի պահպանվելը, թերևս, կարելի է բացատրել լեզվի ինքնին կարճ ձևերը հետագա կարճացումից զերծ պահելու բնական միտումով:

⁵⁴ Հմմտ. **G. Klingenschmitt**, նշվ. աշխ., էջ 9:

գրեթե լիովին (հմմտ. *նստիմ, նստայ*) կամ մասնակիորեն (հմմտ. *ուտեմ*, բայց առ. *կերայ, կերար, կերաւ...*) նախկին ներգործածն խոնարհումից կրավորաձև խոնարհման է անցել երկրորդաբար: Կարծում ենք՝ աորիստի *կերայ, կերար, կերաւ...* կրավորաձև խոնարհման ոչ նախնական լինելու մասին է վկայում առ. եզ. 3-րդ դ. *եկեր*⁵⁵ մնացորդային ձևը, որի համար, ի դեպ, դարձյալ ներգործական հ.-ե. նախաձև է վերականգնվում⁵⁶: Իսկ *նստիմ, նստայ* բայի կրավորաձև խոնարհման ոչ նախնական բնույթը ենթադրելի է ցեղակից լեզուների տվյալների և վերականգնվող հ.-ե. նախաձևի հիման վրա⁵⁷: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ նախկինում ներգործածն կամ կրավորաձև խոնարհման պատկանելու հանգամանքից անկախ՝ նախագրային հայերենում շեշտահաջորդ վերջնավանկերի անկման հետևանքով հրամ. եզ. 2-րդ դեմքը երկու դեպքում էլ ձևով համընկել է բայարմատին արմատական հիմքերի դեպքում և ցոյական բայահիմքին՝ աորիստի ցոյական հիմքերի դեպքում: Այդ իսկ պատճառով մենք դասական հայերենի միջին սեռի բայերի՝ աորիստի շեշտված (բազմավանկ ցոյականների դեպքում վերջահանգ ց-ից զուրկ) հիմքին համընկնող հրամ. եզ. 2-րդ դ. ձևը դիտում ենք որպես նախագրային հայերենից պահպանված հնատիպ մնացորդային կազմություն: Ինչ վերաբերում է մի խումբ բայերի՝ աորիստում և հրամ. հոգ. 2-րդ դեմքում երկրորդաբար կրավորաձև խոնարհման անցնելու երևույթին, կուզենայինք նշել, որ որոշակի իմաստային խմբերին պատկանող (ընդ որում՝ ոչ միայն անանցողական, այլև անցողական) բայերը տիպաբանորեն հաճախ միջին սեռին բնորոշ քերականական ձևավորմամբ հանդես գալու կամ երկրորդաբար միջին սեռին անցնելու միտում են ցուցաբերում⁵⁸: Իսկ հրամ. եզ. 2-րդ դեմքում վերոնշյալ հնատիպ կազմությունների պահպանվելը միակ ձևի կամ զուգաձևի կարգավիճակով, ինչպես արդեն նշել ենք, տիպաբանորեն բացատրվում է առհասարակ հրամ. եզ. 2-րդ դ. ձևի բարձր կիրառահաճախականությամբ:

Վերջաբան

Այսպիսով՝ հրամայական եղանակը դասական հայերենում տիպաբանորեն բնութագրվում է հետևյալ կարևոր առանձնահատկություններով: Թե՛ բուն հրամայականում և թե՛ արգելականում հատուկ ձև է առկա հիմնականում եզ. 2-րդ դեմքի համար, որը տարբեր կազմություններ, երբեմն էլ զուգաձևեր է հանդես բերում: Արգելականի հոգ. 2-րդ դ.

⁵⁵ Այդ ձևի համար հմմտ. **Ա. Աբրահամյան**, նշվ. աշխ., էջ 201, **Պ. Շարաբխանյան**, նշվ. աշխ., էջ 202:

⁵⁶ Հմմտ. **G. Klingenschmitt**, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁵⁷ Հմմտ. **R. Godel**, նշվ. աշխ., էջ 122:

⁵⁸ Տե՛ս **S. Kemmer**, *The Middle Voice*, Amsterdam/Philadelphia, 1993, էջ 16-24, 33-34, 153-162, նաև՝ էջ 65-73, 109 հջ., 207 հջ.:

ձևը լիովին համընկնում է ներկայի, իսկ բուն հրամայականին՝ աորիստի հոգ. 2-րդ դ. ձևին: Մակայն կրավորաձև բուն հրամ. հոգ. 2-րդ դեմքն ունի հատուկ վերջավորություն՝ *-արուք*, թեև վերջինս և աոր. հոգ. 2-րդ դ. *-այք* վերջավորությունը երբեմն գործածվում են մեկը մյուսի փոխարեն: Իսկ հրամ. եգ. և հոգ. 1-ին և 3-րդ դեմքերի նշանակությամբ միշտ գործածվում են աորիստ ստորադասականի համապատասխան ձևերը: Ներգործաձև բուն հրամ. եգ. 2-րդ դեմքը ձևով համընկնում է բայարմատին արմատական հիմքերի դեպքում և աորիստի ցոյական հիմքին՝ ցոյական հիմքերի դեպքում: Դասական հայերենի մի շարք փաստերի համաժամանակյա և տարաժամանակյա քննությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ նախագրային հայերենում շեշտահաջորդ վերջնավանկերի անկումից հետո միևնույն աորիստի հիմքը (որի վերջահանգ *ց*-ն բազմավանկ ցոյական հիմքերի դեպքում ընկել էր) սկզբնապես կիրառվում էր հրամ. եգ. 2-րդ դեմքի իմաստով և՛ ներգործաձև, և՛ կրավորաձև խոնարհման պարագայում: Իսկ վերջահանգ *ց*-ով աորիստի հիմքը և *-ի՛ր* վերջավորությամբ ձևը կրավորական/միջին սեռի հրամ. եգ. 2-րդ դեմքի նշանակությամբ սկսել են գործառել համեմատաբար ավելի ուշ՝ *ներգործական – կրավորական/միջին* ձևաբանական տարբերակման պահանջով: Մասամբ էլ հրամ. եգ. 2-րդ դեմքը կրավորակերպ քերականական ձևավորում (*-ի՛ր* վերջավորություն) է ստացել համակարգային ճնշման և համաբանական ընդհանրացման միտումների ազդեցությամբ (հատկապես՝ կրավորակերպ անանցողական բայերի դեպքում): Հետևաբար դասական հայերենում աորիստում և հրամ. հոգ. 2-րդ դեմքում կրավորակերպ խոնարհվող միջին սեռի մի խումբ բայերի հրամ. եգ. 2-րդ դեմքի ներգործակերպ ձևերը (որոնք գործառում են իբրև հրամ. եգ. 2-րդ դ. միակ ձև կամ գուգաձև) հաճախագործածության շնորհիվ պահպանված մնացորդային կազմություններ են:

САРГИС АВЕТЯН – Повелительное наклонение в классическом армянском языке с типологической и исторической точки зрения. – Общеизвестно, что в классическом армянском языке имеется особая форма повелительного наклонения (императива) в основном для 2-го лица ед. ч., которая представляет различные образования, а иногда дублеты (особенно в медиопассивном спряжении, ср. *իմանաւ, ագայ – իմա՛/իմա՛ց/իմացի՛ր, լուանաւ, ագայ – լուա՛/լուացի՛ր, խօսիմ, եգայ – խօսեա՛/խօսեա՛ց*). На основе синхронического и диахронического анализа соответствующих данных классического армянского языка делается предположение, что первоначально одна и та же основа аориста (при которой конечное *-с*^с отпало в многосложных *-с*^с-аористных основах) употреблялась в качестве 2-го лица ед. ч. императива как в активном, так и в медиопассивном спряжении после отпадения заударных гласных в дописьменный период армянского языка. Впоследствии многосложная *-с*^с-аористная основа с аналогически восстановленным конечным *-с*^с, так же как и основа корневого аориста/*-с*^с-аориста с окончанием *-ir* (*ի՛ր*) стали употребляться в значении 2-го лица ед. ч. медиопассивного императива для различения активных и медиопассивных форм, а отчасти под системным давлением и в результате аналогического распро-

странения. Поэтому, активные формы 2-го лица ед. ч. императива некоторых средних/медиопассивных глаголов в классическом армянском языке (ср. *նստիւ, նստայ – նի՛ ստ, դառնաւ, դարձայ – դա՛րձ, լուանաւ, ագայ – լուա՛* итд.) следует рассматривать как реликтовые формы, сохраненные благодаря высокой частотности употребления.

Ключевые слова: *классический армянский язык, основа аориста, активные формы 2-го лица ед. ч. императива, реликтовые формы*

SARGIS AVETYAN – *The Imperative in Classical Armenian from a Typological and Historical Perspective.* – It is a common knowledge that the Imperative has a special form mainly for the second person singular in Classical Armenian, showing a variety of formations and sometimes doublets (especially, in the mediopassive inflection. cf. *իւանաւ, ագայ – իւա՛/իւա՛ց/իւացի՛ր, լուանաւ, ագայ – լուա՛/լուացի՛ր, խօսիւ, եգայ – խօսեա՛/խօսեա՛ց*). Based on a synchronic and diachronic analysis of the relevant evidence from Classical Armenian, an assumption is made that the same aorist stem (with the stem-final -c^c having been dropped in polysyllabic -c^c-aorist stems) was initially employed as a 2nd sing. imperative in both active and mediopassive inflection after the loss of post-tonic syllables in Pre-Written Armenian. Later, the polysyllabic -c^c-aorist stem with the analogically restored final-c^c as well as the root/-c^c-aorist stem plus the ending -ir (ի՛ր) came to be used in the meaning of the 2nd sing. mediopassive imperative in order to differentiate between active and mediopassive imperative forms, and partly due to system pressure and analogical extension. Therefore, the active forms of the 2nd sing. imperative of a number of middle/mediopassive verbs in Classical Armenian (cf. *նստիւ, նստայ – նի՛ ստ, դառնաւ, դարձայ – դա՛րձ, լուանաւ, ագայ – լուա՛*, etc.), should be regarded as relict forms retained owing to the high frequency of use.

Key Words: *Classical Armenian, the stem-final -c^c, aorist stem, doublets, active and mediopassive imperative forms, relict forms, imperative forms*